

LES ESCRIPTURES POPULARS, UNA FONT PER A LA HISTÒRIA DE LA LLENGUA: EL CAS DE RAMIR BRUGUERA DE PALAFRUGELL

NATÀLIA CARBONELL ROS

natalia.carbonell@udg.edu

RESUM: L'objectiu de l'article és donar a conèixer l'epistolari popular conservat en el fons Ramir Bruguera a l'Arxiu Municipal de Palafrugell, per mostrar la importància d'aquest tipus de documents a l'hora d'estudiar tant la història de l'exili com la història de la llengua contemporània. Bruguera es va exiliar a Perpinyà el desembre del 1938, però el fet de no haver de passar pels camps de concentració li va permetre ajudar altres refugiats i mantenir-hi una correspondència freqüent.

PARAULES CLAU: escriptures populars, exili, història de la llengua, Palafrugell, Ramir Bruguera.

ABSTRACT: The aim of the article is to raise awareness of the collection of letters in the Ramir Bruguera fonds conserved in Palafrugell Municipal Archive, and to show the importance of this type of documents in the study of both the Republican exile after the Spanish Civil War and the history of contemporary language use. Bruguera fled to Perpignan in December of 1938, but the fact that he did not stay in a concentration camp for Spanish exiles enabled him to help other refugees and maintain a correspondence with his friends and relatives.

KEY WORDS: Colloquial writings, exile, history of language use, Palafrugell, Ramir Bruguera.

Moltes de les famílies que van patir l'èxode republicà del 1939 van evitar parlar d'aquesta experiència, van construir un mur que aïllava l'episodi més difícil de la seva vida dels éssers que estimaven i de la societat en general. Alguns ho van fer per decisió pròpia, pensant que així estalviaven sofriments innecessaris als seus descendents; per a d'altres, va ser un acte involuntari perquè el xoc del que van viure els va desposseir de les paraules per poder-ho explicar, perquè explicar-ho era viure-ho novament.

L'exili republicà del 1939 s'emmarca en un període fonamental del món contemporani en el qual es van produir milers d'egodo-

cuments (epistolaris privats, memòries personals, cròniques més o menys literaturitzades...) que no s'han tingut en compte des de la història de la llengua contemporània, centrada en altres temes (la codificació, la llengua literària, la llengua, els intel·lectuals...), ni des de la història de l'exili en general, molt sovint centrada en fonts intel·lectuals, literàries o polítiques.¹

A l'hora de parlar d'escriptures populars partirem de la base que es tracta de documents privats (cartes, memòries, dietaris...) produïts per persones per a qui l'escriptura no era una activitat que formés part de la seva professió o del seu món laboral i que, per tant, no estaven habituades a la seva pràctica. Les escriptures populars són textos que s'escriuen sense la intenció de ser publicats, s'originen des de la intimitat i per motius estrictament personals. Les escriptures produïdes durant l'exili, a més, tenen la particularitat que són les circumstàncies històriques les que empenyen a l'exiliat cap a la seva escriptura. En aquests documents, s'evidencia la necessitat que els seus autors tenien d'escriure, ja sigui per deixar constància de l'experiència, en el cas de les memòries i dietaris, ja sigui per comunicar-se amb familiars i amics que es trobaven allunyats, en el cas de la correspondència. Generalment, aquestes escriptures es troben poc subjectes a la normativa que regula la llengua escrita, i barregen de manera imprecisa la llengua escrita i la llengua oral.²

Les fonts populars són materials d'estudi reivindicats per diferents estudiosos, com Joan-Lluís Marfany (2008, p. 97-98), que ha defensat l'estudi de la història de la llengua a partir d'aquest tipus d'escriptures: "La història de la llengua s'ha de fer damunt la documentació que reflecteixi pràctiques col·lectives habituals i no pas que respongui a idees individuals. [...] És essencial que l'historiador de la llengua, si de debò vol conèixer el comportament lingüístic dels catalans dels segles passats, vagi a l'arxiu i remeni la paperassa, que és el principal testimoni que ens queda del comportament d'aquests catalans en general."

1. En l'àmbit acadèmic català, el concepte d'egodocument l'ha desenvolupat ESPINET, Francesc (1994) a *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la història*. Espinet (1997, p. 23) reprèn aquest terme i el defineix d'aquesta manera: "text produït per aquella persona que és la protagonista d'allò que s'hi exposa; o de manera més científicament formulada: *text* (obra discursiva) *documental* (històric) que pretén comunicar, donar *testimoni* subjectiu, de l'experiència del mateix autor (*l'ego*) –i del seu entorn."

2. Alguns autors defineixen el concepte d'escriptures populars basant-se en el terme de classe popular. Antonio Castillo (2002, p. 23-24) afirma que *las escrituras populares se distinguen por la condición social de sus autores*, i com a conseqüència d'aquest fet diferencia les escriptures personals en general de les populars o de la gent corrent, que tot i presentar la mateixa informalitat no es poden equiparar.

En aquesta mateixa línia, l'historiador Antonio Castillo (2003, p. 12-13) reclama que es tinguin en compte els materials de la memòria popular per construir la història "des de baix", per incorporar experiències personals que contribuïran a entendre la història de manera més completa: *El testimonio documental de las clases populares [debe aprovecharse] como fuente de indagación histórica. No ya para liderar determinado discurso ni siquiera por la emotividad que puedan albergar dichos papeles, como piensa más de uno, cuanto porque dichos escritos contienen páginas de vida que es preciso incorporar al libro de la historia para que éste cuente con todos y sea plenamente democrático. [...] Las escrituras populares nos acercan a la cotidianidad de quienes hicieron la guerra o sufrieron la represión franquista, [...] nos desvelan parte de sus convicciones y temores, sacan a flote existencias y tragedias personales que otros documentos reducen al gélido dato de un número en un lista. Por sí solos dichos escritos no hacen historia, pero ésta tampoco puede prescindir de ellos salvo que quiera perpetuar algunos de los silencios y olvidos que en el tiempo han sido.*

Per a una altra historiadora, Verónica Sierra (2003, p. 83-84), els estudis al voltant de les escriptures populars tenen gran tradició en altres països, on, a més de la creació d'arxius d'escriptura i memòria popular, s'organitzen periòdicament congressos, activitats científiques i publicacions d'aquest tipus d'escriptures: *Si bien es cierto que no podemos comparar la producción que acerca de las prácticas cotidianas y populares de escritura se ha desarrollado en España con la llevada a cabo en otros países como Italia, Francia o Inglaterra, en los que este tipo de estudios ha recibido una mayor atención por parte de los investigadores y cuenta ya con una larga tradición, no podemos negar que, en los últimos años, se ha avanzado notablemente en esta línea, tanto en lo que se refiere a la concienciación de la necesidad de conservar los testimonios escritos de la gente común, como en lo relacionado con su estudio y difusión.*

D'altra banda, si l'àmbit d'estudi se centra en la història contemporània, s'han d'examinar les escriptures populars ja que l'escriptura és una de les activitats pròpies d'aquesta època en relacionar-se directament amb l'escola pública i l'alfabetització de masses, força generalitzada entre els segles XIX i XX. Si parlem concretament de l'exili del 1939 hem de tenir en compte, a més,

que les circumstàncies històriques d'aquests anys van fer que es generessin unes escriptures, una cultura escrita, que en altres condicions no s'hauria produït: milers de catalans van passar la frontera deixant a Catalunya familiars i amics, cosa que va suscitar la necessitat d'escriure per obtenir notícies dels de l'altre costat de la frontera o de companys també exiliats a altres indrets de França, així com per informar sobre la pròpia trajectòria.

Amb tot, els egodocuments que he consultat en aquest treball –l'epistolari del fons Ramir Bruguera– són heterogenis, cosa que per una banda representa un problema a l'hora de categoritzar-los, però per l'altra esdevé un enriquiment per a l'anàlisi. La gran varietat que presenten aquests materials reflecteix els diferents estils i nivells de correcció dels textos, i les trajectòries vitals dels seus autors, que si bé tenen uns orígens comuns, es diversifiquen amb el pas del temps. Tot i així, he designat aquests textos com a escriptures populars per la característica que comparteixen els seus autors: ni són escriptors ni pertanyen al món literari o intel·lectual.

Abans d'exposar el fons que he examinat presentaré la trajectòria vital del seu dipositari, que he pogut elaborar a partir de les dades recollides a Jordi Gaitx (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*; l'entrevista feta a Ramir Bruguera per Lluís Maruny i Toni Martí el 3-08-2004, conservada a l'Arxiu Municipal de Palafrugell (AMP); l'entrevista que vaig fer a M. Rosa Bruguera, filla de Ramir Bruguera, el 6-06-2012; "Dues cartes del periodista Eugeni Xamar (1943)", de Pep Vila, dins *Revista de Girona* (núm. 184, 1997); el relat autobiogràfic datat el 2003 (AMP); l'epistolari conservat a l'AMP, i la premsa palafrugellenca de l'època, bàsicament els periòdics *Ara* (1930-1937) i *Baix Empordà* (1909-1936), consultada al web de l'AMP.

RAMIR BRUGUERA BORRÀS

Ramir Bruguera va néixer el 1908 a Reims (França), perquè els seus pares, que eren palafrugellencs, hi treballaven temporalment com a repassadors de taps de suro per a ampelles de cava. Tres anys després, la família va tornar a Palafrugell, i Bruguera es va escolaritzar al col·legi públic d'aquesta població dirigit per Josep Bar-

celó i Matas.³ Més tard, també va anar a l'escola a la Bisbal d'Empordà i a Girona, on va fer el primer curs de batxillerat gràcies a unes beques que oferia l'Ajuntament de Palafrugell. Malauradament, l'any següent les beques es van retirar i Bruguera va entrar amb 14 anys al món laboral. Va començar fent d'escrivent a l'Ajuntament, perquè hi tenia un oncle, però no s'hi sentia gaire bé ("m'agrada la llibertat", explicava el palafrugellenc), i, per això, es va posar a treballar d'ebenista a can Poch Parals. Com que Ramir Bruguera tenia la nacionalitat francesa, quan va tenir 20 anys va haver d'anar a fer el servei militar a França. Va passar-se divuit mesos a Mézières (departament de les Ardenes), cosa que li va permetre aprendre el francès. Quan va tornar a Palafrugell, va començar a treballar de modelista a la casa Trill.

Va participar activament de la vida social i cultural de Palafrugell: membre de la junta del Centre Fraternal, de la comissió de cultura i gestor de la biblioteca, el 1925, Bruguera, juntament amb quatre joves més de Palafrugell, va crear l'agrupació local del BOC (Bloc Obrer Camperol). Quan la guerra va esclatar, i aquest grup va passar a ser del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya), van proposar a l'alcalde, Martí Jordi Frigola, la creació del Comitè Popular Antifeixista.⁴ Bruguera era l'encarregat del transport.

El 26 desembre de 1938, veient a prop la victòria franquista i temorós de possibles represàlies, Bruguera va decidir emprendre camí cap a França, amb Carmela Maldonado, amb qui s'havia casat cinc anys abans, i la seva filla, Maria Rosa de tres anys. Hi van anar com a exiliats, però no hi van viure com a tals. La nacionalitat francesa de Bruguera els va deslliurar de passar pels camps de concentració.

Van sortir de Flaçà en un tren que tenia tots els vidres trencats i que anava ben ple. A Figueres tothom va haver de baixar, però en Ramir i la seva família va poder continuar gràcies al passaport francès.

Quan van arribar a Perpinyà, primer es van instal·lar a casa d'un amic, però ben aviat Bruguera va començar a treballar de fuster, i així, quan, un mes després, es va produir l'exili massiu, va poder

3. Josep Barceló i Matas (La Bisbal d'Empordà, 1875 – Barcelona, 1964) va fer de mestre a Manacor, Castelló d'Empúries, Palafrugell, la Bisbal i Barcelona. Defensor d'un ensenyament actiu i en llengua catalana, a Palafrugell, mentre era director de l'escola unitària número 2 (del 1907 al 1917), va crear la Casa de Cultura, embrió de l'Ateneu Palafrugellenc. El 1921, en ser Barceló escollit president de la Federació de Mestres de Catalunya va fer el seu parlament en català, cosa que va provocar diverses queixes. El 1922 va ser president de la secció local de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i va publicar quatre quaderns d'*Ortografia catalana. Mètode intuitiu*. Quan es va jubilar, Barceló es va dedicar a conrear la poesia i va publicar diverses obres (Busquets – Molero, 1993, p. 75-79).

4. Segons explicava Bruguera, aquest comitè estava constituït per totes les forces d'esquerra de Palafrugell: CNT, FAI, UGT, PSUC i ERC.

ajudar companys del seu poble i d'altres contrades baixempordaneses. Casa seva va servir per amagar molta gent; els va ajudar a sobreviure i a gestionar ajuts, com el del SERE (Servei d'Evacuació de Refugiats Espanyols), o el retorn a Catalunya, i fins i tot va acompanyar algunes persones a passar la frontera d'amagat. Va ser, a més, l'intermediari de cartes i paquets entre els exiliats i els seus familiars de l'altre costat de la frontera. Per aquest motiu, Bruguera va mantenir amb els seus companys una correspondència freqüent, que anys més tard va dipositar a l'Arxiu Municipal de Palafrugell.

El setembre de 1939, Bruguera va ser mobilitzat per l'exèrcit francès. Va estar a la *Compagnie des Pionniers* d'infanteria. Poc temps després de començar els enfrontaments amb els alemanys, Bruguera va ser pres per aquests a Châlon sur Saône (al departament de Saona i Loira, a la regió de la Borgonya). El mal estat del menjar va fer que Bruguera emmalaltís i el van haver d'hospitalitzar. Va ser durant la seva estada a l'hospital que es va escapar del sanguinari conflicte bèl·lic. Va tornar a Perpinyà onze mesos més tard d'haver-ne sortit, però Perpinyà ja no era un lloc segur, perquè Bruguera havia esdevingut un fugitiu. Per aquest motiu, es traslladà una temporada al departament de l'Aude, atès que allà es començava a organitzar la resistència. A Belcaire, a més de dedicar-se a l'espardenyeria, va fer d'intermediari en la distribució de patates davant un recol·lector francès, amb el permís, sempre, del delegat francès del Comitè Central d'Avituallament, amb seu a Carcassona. El transport d'aquests tubercles es feia en tren des de l'Aude fins al Rosselló. També va aprofitar que ell tenia una vella màquina fotogràfica i que la gent del poble havia de renovar la *carte d'indentité* per fer de fotògraf. A Belcaire va ser tan apreciat que el poble el volia fer alcalde, però la Carmela desitjava tornar a Perpinyà i així ho van fer quan a França es va acabar la guerra.

Altra vegada a Perpinyà, Ramir va treballar primer en una casa de mobles i poc temps després s'instal·là pel seu compte fent d'ebenista, però el negoci no acabava de rutilar i el 1952 es va traslladar a Barcelona a provar sort. Els Bruguera van viure nou mesos en aquesta ciutat. Van tornar a Perpinyà i aquesta vegada les coses van anar una mica millor: Ramir va tornar a engegar el taller d'ebenisteria i també es va fer fabricant de bótes de vi. El seu comptable va ser Miquel Pujol (corresponsal del fons Bruguera).

El 1946, va néixer el segon fill del matrimoni Bruguera, en Gerard. Els nens van ser escolaritzats a Perpinyà en francès i aquesta era la llengua vehicular entre pares i fills, tot i que els pares, entre

Fig. 1. Pàgina del passaport de Ramir Bruguera (amb fotografies d'ell, la seva dona i la seva filla), expedit el gener de 1938. Procedència: AMP, Fons Ramir Bruguera.

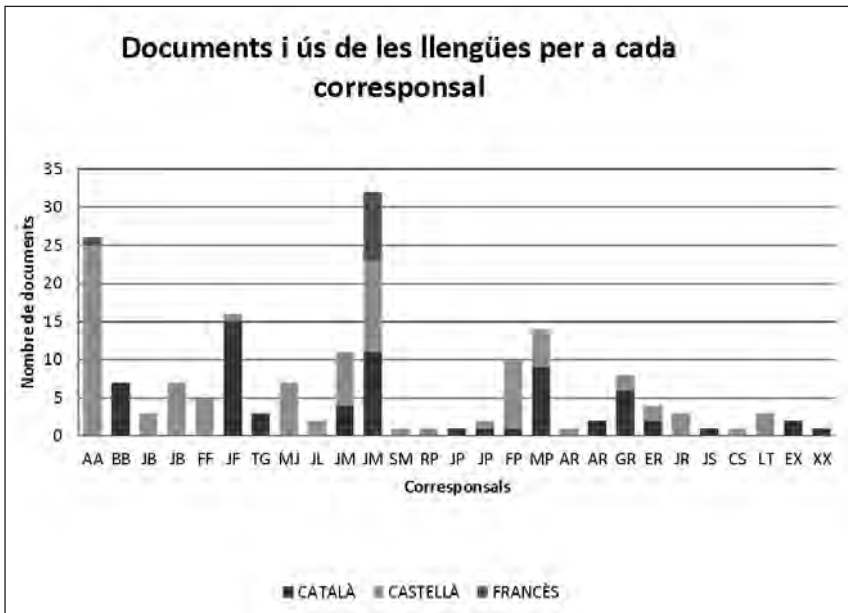
Fig. 2. Catalans a l'exili. Procedència: AMP, Fons Ramir Bruguera.

ells, parlessin en català. M. Rosa va començar a parlar català amb l'àvia, quan a l'any 1952 se'n va a viure amb ells.

Ramir Bruguera va viure fins al final dels seus dies a Perpinyà, però a partir dels anys setanta passava la temporada d'estiu a Palafrugell. Ara són els seus fills i néts que hi vénen sovint.

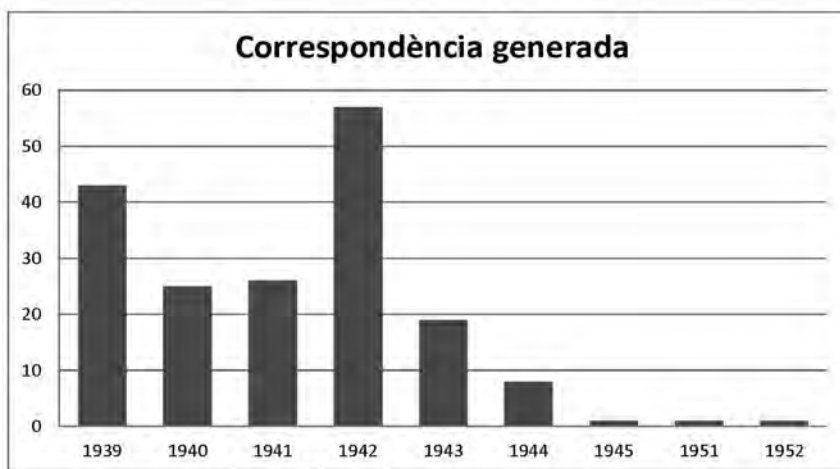
EL FONS RAMIR BRUGUERA

El fons Bruguera conté la reproducció de la correspondència rebuda pel seu dipositari, una autobiografia inèdita escrita a la primavera del 2003 en francès per Ramir Bruguera i traduïda al català per Lluís Maruny, alguns documents administratius, reculls de premsa i algunes fotografies. L'epistolari consta de 180 documents (174 cartes i 6 targetes postal) repartits entre 27 corresponents diferents (vegeu gràfic 1). Les dates que presenten els textos són entre l'abril del 1939 i el desembre de 1952, encara que el gruix més important

Gràfic 1. Els diferents corresponents són: Albert Argüelles (AA), Bonaventura Bolunya (BB), Jacint Borràs (JB), Jaime Burguete (JB), Francesc Fàbregas (FF), Josep Flaqué (JF), Tomàs Girbal (TG), Martí Janó (MJ), Juli Llavià (JL), Josep Marquès (JM), Joan Massot (JM), Sebastià Monar (SM), Ricard Pascual (RP), Joan Planas (JP), Josep Poch (JP), Francesc Puig (FP), Miquel Pujol (MP), Artur Ramos (AR), Amancio Rodríguez (AR), germans Rodríguez (GR), Emili Roig (ER), Josep Ros (JR), Josep Salvador (JS), Carles Sánchez (CS), Lluís Trilla (LT), Eugeni Xammar (EX), desconegut (XX).

Gràfic 2. Correspondència generada: 1939: 43 cartes; 1940: 24 cartes; 1941: 26 cartes; 1942: 57 cartes; 1943: 19 cartes; 1944: 8 cartes; 1945, 1951; 1952: 1 carta.

es produís en els primers anys de la dècada dels anys quaranta (vegeu gràfic 2).

El nombre de cartes enviades per cada persona és molt irregular: hi ha des de corresponsals dels quals només es conserva una carta, fins al cas d'un corresponsal que en va escriure 33.

Bram. 9 Novembre 1940
 a. Ramon Bruquera.
 Estimad amic: et escric aquesta molt de debto que entiques be de
 l'aleu, com també estem de dona y fills teus.
 El motiu de aquesta, es per demanarte un favor si es que
 no te si malament, aquest consisteix en que tu si me pots
 arribar al Consulat de Espanya a portem aquesta demanada
 que fent em aquesta te omis, perquè jaun em mes oicent
 millor els papees, perquè els meus estimats dona y fills jaquen
 empencha el viatge cap a Palafrugell, ja que n' e tirado
 una alta y no e rebut resposta, a més una dona de Palamós
 que lo feu dos dies abans, ja sortí el dijous, a veure si
 tu m' lo pots donar un cop de mà per fer que els meus
 no pateixin més, i espero de tu amic me donaria aquest favor.
 Adonys, fe el que pugues que per aquí tenon molt de fet.

Fig. 3. Fragment de la carta escrita per Josep Flaqué a Bram el 9 de novembre de 1940 i adreçada a Ramir Bruquera.

La majoria dels textos són manuscrits que si bé, com he assenyalat, varien uns dels altres i no podem fer una generalització absoluta es caracteritzen perquè són escrits amb lletra cal·ligràfica i sense seguir de manera regular les normes d'ortografia del moment, en el cas dels textos en llengua catalana, i per la desorganització global del contingut textual.

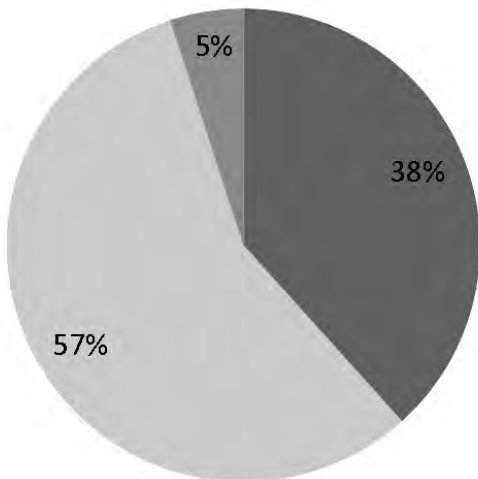
Les escasses epístoles mecanografiades (15 en total) es deuen al fet que els seus autors estaven col·locats a la secció administrativa dels camps de refugiats. Moltes vegades aquest fet s'evidencia amb el paper oficial amb què escrivien, el qual porta imprès el camp o la secció de treball on estaven. El nivell de correcció ortogràfica sol ser superior en els textos mecanografiats que en els manuscrits.

El material utilitzat és majoritàriament paper de carta pautat o quadriculat de mida quartilla (DIN A5). He deduït que originàriament estava escrit per les dues cares ja que a la reproducció de l'AMP hi ha algunes pàgines on es pot veure difuminat el dors del

mateix full. Això també em fa pensar que es tractava de paper senzill, prim.

Ús de les llengües

■ Català ■ Castellà ■ Francès

Gràfic 3. Percentatge de l'ús de cada llengua: català: 38%, castellà: 57%, francès: 5%.

LES LLENGÜES DE L'ESPISTOLARI

Dels vint-i-set corresponsals de Bruguera, onze van escriure només en castellà, set van utilitzar només el català, set van combinar el català i el castellà, un va escriure en francès i castellà, i un altre va fer servir el francès, català i castellà. Pel que fa a la distribució de la llengua en la globalitat de l'epistolari queda de la següent manera: l'ús del castellà el trobem a 102 cartes, que

representen un 56,6%; l'ús del català, a 69 cartes, que representa un 38,3%, i l'ús del francès hi és a 9 cartes, que representa un 5% (vegeu gràfic 3). Tots els corresponents són homes, però podem trobar dins dels textos breus fragments escrits per les dones i/o filles de l'autor. En tots els casos utilitzen la mateixa llengua que el remitent de la carta; és a dir, hi ha en una mateixa carta homogeneïtat pel que fa a l'ús de la llengua.

La distribució de l'ús de les llengües no era regular, tot i que algunes coincidències apunten que hi havia un ús exclusiu quan el destinatari es trobava en un altre país. En canvi, quan els exiliats escriuen a Bruguera des del camp de concentració, camps de treball o llocs de residència feien usos diferents: alguns escrivien sempre en català, d'altres sempre en castellà i encara n'hi havia que usaven les dues llengües. Tenint en compte que no hi havia diferència d'edat entre ells, que les seves tendències polítiques eren similars i que gairebé tots eren capaços d'escriure en qualsevol de les dues llengües, encara que a diferents nivells (fruit del bagatge escolar i cultural de cadascun d'ells), es podria establir una relació entre els usos lingüístics i el moment i el lloc de l'escriptura. Apunto la possibilitat que en alguns camps hi hagués control de la correspondència, i per tant de la llengua, i en altres no hi fos, o que aquest control es fes en una determinada època, ja que la correspondència en castellà és produïda més tardanament, entre maig de 1941 i abril de 1942, mentre que la catalana és entre abril del 1939 i desembre de 1940.

ELS LLOCS DE L'ESCRITURA

Els 180 documents de l'epistolari provenen majoritàriament de la zona geogràfica del sud de França tot i que també n'hi ha de més al nord i algunes cartes van ser escrites des de Catalunya. Concretament i pel que fa a l'Estat francès, hi ha 59 documents procedents del departament dels Pirineus Orientals, que representen un 32,8%; 21 de l'Alta Garona, que representa un 11,6%; 19 de l'Aude, que representa un 10,5%; 11 dels Alts Pirineus, que representen un 6,1%; 11 de les Boques del Roine, que representen un 6,1%; 7 de Tarn i Garona, que representen un 3,9%; 6 d'Arieja, que representen un 3,3%; 5 del Roine, que representen un 2,8%; 3 del Gard, que representen un 1,7%; 3 dels Alps d'Alta Provença, que representen un 1,7%; 2 de l'Erau, que representen un 1,1%; 2 dels Alts Alps, que representen un 1,1%; 1 de la Costa d'Or, que representa un

0,6 %, i 1 dels Alps Marítims, que representa un 0,6 %. Pel que fa a Catalunya, es van escriure 28 documents (12 des de Palafrugell, 11 des de Barcelona, 4 des de Palamós i 1 des de Girona), que representen un 15,5 %. Per últim, hi ha una carta escrita des de Santiago (Argentina).

ELS CORRESPONSALS

La procedència geogràfica i la condició social dels corresponsals de l'epistolari són factors per tenir en compte en les diferents anàlisis o estudis que es puguin desenvolupar. La major part dels corresponsals de Bruguera eren baixempordanesos i, a més, els corresponsals d'aquesta comarca són els que presenten el nombre més gran de cartes escrites. Pel que fa a les seves professions, hi ha un sector que clarament podem designar amb el terme de classe popular ja que les seves professions eren esparter, electricista, treballadors de la indústria del suro, de l'escorxadador, etc. Ara bé, hi ha un grup de persones que no és tan fàcil situar-les en el mateix grup ja que o bé procedien de famílies més benestants o bé estaven vinculats al món administratiu o fins i tot de l'ensenyament. Tot i així, podem dir que hi havia una proximitat entre ells, en alguns casos només social, però en la majoria, a més del lligam geogrà-

fic evident, hi havia una vinculació ideològica comuna cap a moviments polítics d'esquerres i/o catalanistes. Una altra característica que compartien era que tots ells eren persones que s'acostaven a l'escriptura epistolar per motius personals i empesos per les circumstàncies històriques de l'exili. La derrota republicana va impulsar aquest col·lectiu a prendre la decisió de buscar refugi a l'altra banda de la frontera. Separats dels seus familiars i amics, dels que s'havien quedat a Catalunya o dels que van ser obligats a dividir-se una vegada a l'Estat francès, se'ls va fer present la necessitat d'escriure per tal de comunicar-se amb els seus: saber on estaven, com es trobaven, quines expectatives tenien...

Tot seguit presento un resum dels apunts biogràfics d'alguns dels corresponents que he pogut aplegar gràcies a entrevistes als seus descendents (Angelina Flaqué Rocas, Jordi Pujol Cofan, Josep Masot Abar i Paulina Rodríguez Juanola), diverses consultes a l'AMP i al jutjat de pau de Palafrugell.

JOSEP FLAQUÉ ROVIRA

Nascut a Palamós el 1903, Josep Flaqué es va casar amb Anita Rocas Compte, de Palafrugell, i van tenir dos fills: Manel i Angelina, nascuts el 1930 i 1934, respectivament. Flaqué treballava d'electricista i era vocal d'Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell.⁵ Amb la retirada, va passar la frontera amb la seva família, però una vegada a França van haver de separar-se. Durant dos anys, van passar per diferents camps de concentració –Argelers, Bram, Besiers...– i també de treball, però les pèssimes condicions els van empènyer cap al retorn. Una vegada a Catalunya, Flaqué va ser detingut i pres a Girona uns mesos.

TOMÀS GIRBAL JOFRA

Tomàs Girbal va néixer durant l'última dècada del segle XIX en una família benestant de Palafrugell. Va estudiar al centre privat de

5. Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell es va constituir el 14 d'abril de 1932, el dia del primer aniversari de la proclamació de la Segona República, amb l'objectiu de congregar tots els partits d'esquerra i catalanistes de Palafrugell. En un escrit aquest mateix dia al diari local *Ara* es definia en aquests termes: "creada per a acoblar els esforços de tothom en profit de la causa de la llibertat i de la justícia social. Aquesta entitat representa en la nostra vila la política de to europeu" (El diari local *Ara* es pot consultar al web de l'AMP: http://pandora.palafrugell.cat/cgi-bin/Pandora?collection=premsa;xslt=form-simple;result_xslt=list;lang=#top [consulta 26-07-2012]).

l'Acadèmia Palafrugellense.⁶ De jove va viatjar, entre d'altres llocs, als Estats Units i a Cuba. El 1913 va ser nomenat mestre interí de Regencós; el 1919, president del Centre Fraternal; el 1923, tresorer del Palafrugell F.C., i a la dècada dels anys vint va dirigir també l'Escola d'Idiomes, lligada a l'Escola Menor d'Arts i Indústries. Va ser director de l'Acadèmia Palafrugellense el curs 1934-1935 (Busquets – Molero, 1993, p. 107) i va iniciar com a director el curs de 1936, però no el va acabar perquè el novembre d'aquest any l'escola va ser clausurada.

Quan es va casar amb Carme Cofan Nicolau va començar a treballar d'escrient a la multinacional nord-americana Armstrong.⁷ El matrimoni Girbal Cofan va tenir tres filles: Neus, Anita i Aurora. Girbal era militant d'ERC i va ser jutge de pau de Palafrugell entre el 1931 i el 1939. Aquest any, va emprendre el camí de l'exili amb la seva família i ja no va sortir de França mai més. Va passar pels camps d'Argelers, Bram, Gurs, Escòt i Ribesaltes, i finalment va viure a Vernet.

JOSEP MARQUÈS PAGÈS

Josep Marquès va néixer el 1910 a Torroella de Montgrí, però abans d'esclatar la guerra ja s'havia traslladat a Palafrugell, on feia de taper, militava a la UGT i pertanyia al POUM. Va anar de voluntari amb l'Exèrcit Popular Català i el 1939 es va exiliar a França. Va estar al camp de concentració de Barcarès i va treballar a Pàmies, a Ubage i a Remolon. Es va casar anys més tard a Lió. Va tornar a Catalunya els anys seixanta, juntament amb la seva dona i les seves filles, Anne Marie i Ània.

JOAN MASSOT COSTA

Joan Massot va néixer el 1903 a Palafrugell. Va estudiar primer als Maristes de Palafrugell i després a l'Escola Mercantil de Barcelona. En aquesta ciutat va posar-se a treballar en una llibreria on feia de comptable. Va ser en els ambients de l'escola i la llibreria que es va anar conformant la ideologia política de Massot, ja que

6. L'Acadèmia Palafrugellense va ser fundada el 1877. Impartia la primera i segona ensenyança a Palafrugell. Va funcionar fins a finals del 1936.

7. Armstrong es va instal·lar a Palafrugell als anys vint, competint amb Manufacturas del Corcho, S.A., empresa que el 1930 quedaria absorbida per Armstrong sota el nom de Manufacturas del Corcho Armstrong, S.A.

Fig. 5. Joan Massot Costa, a l'exili el setembre de 1941 (fotografia dedicada a la seva filla Rosa). Procedència: arxiu familiar Josep Massot.

la seva família n'havia viscut sempre al marge. Quan va tornar a Palafrugell, a la segona dècada dels anys vint, Massot es va dedicar als negocis familiars i es va casar amb Rosa Colomé Valls, nascuda el 1908. Van tenir dues filles: el 1928, la Mercè i el 1935, la Rosa. Massot era militant d'ERC i el 1932 va ser escollit tresorer d'Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell. El 1933 va ser membre de la junta del Foment de Turisme. Durant els fets de l'octubre del 1934, a Palafrugell es van detenir 50 persones, entre elles Joan Massot, que va passar prop de 3

mesos a l'Aurora, la presó de Girona.⁸ Durant la Guerra, Massot era el cap del sometent de Palafrugell (Comissió de Defensa Municipal), cosa que el va dispensar d'anar al front. Quan va arribar la retirada, Massot va deixar la família (els seus fills es van quedar amb els avis, a Mont-ras, i la seva dona havia marxat a Madrid el 1938 amb un germà proper als moviments franquistes) i va marxar a peu cap a la frontera.

Massot va estar als camps d'Argelers, Barcarès i va treballar a Mairuelh. Va estar a la presó de Perpinyà molts mesos. Va tornar a Catalunya el 1945 i va formar una nova família amb Isabel Abar.

8. Palafrugell va viure amb intensitat, i a remolc dels esdeveniments que tenien lloc a Barcelona, els fets del Sis d'Octubre de 1934. Entre el 5 i el 7, la vila va quedar immersa en un caos revolucionari imposat pels partits d'esquerra i les forces sindicals, amb la participació del mateix Ajuntament. Però la revolta, de la mateixa manera que va fracassar a Barcelona, va fracassar a Palafrugell amb un balanç de mig centenar d'empresonats i molts exiliats, tots acusats de rebel·lia (Salvatella – Colomé, 2000, p. 98-99).

MIQUEL PUJOL LLOSENT

Miquel Pujol va néixer a Palafrugell el 1899. Va anar a l'escola pública de Palafrugell fins als 14 anys, moment en què va entrar a treballar de comptable a l'Armstrong i també al Centre Fraternal. A la biblioteca del Fraternal va ser on Pujol es va formar: era un bon lector i també participava en les xerrades i discursos que es feien tant al Fraternal com a l'Armstrong. El català el va aprendre llegint i amb el diccionari Fabra que es va comprar l'any 1933. El 1925 s'havia casat amb Enriqueta Cofan, de Figueres. Van tenir tres fills: el 1930 va néixer la Neus; el 1933, en Jordi, i el 1936, en Lluís. Durant la Guerra Civil, Pujol era regidor de l'Ajuntament de Palafrugell per ERC (va ser militant d'aquest partit fins al 1945, data en què se'n va desfer assegurant que se'n penedia d'haver estat vinculat a la política) i es va fer del comitè de control de l'Armstrong. Va ser cridat a files cap al final de la guerra, quan es van haver d'incorporar les lleves dels més grans i dels més joves. Va lluitar a la batalla de l'Ebre i va travessar la frontera amb l'exèrcit, mentre la seva família (dona, fills i mare) ho feien amb l'autobús del govern. A Figueres, l'autobús no va poder continuar i van haver de deixar moltes de les seves pertinences per continuar a peu. Les bombes els queien a tocar, però se'n van sortir i només amb una manta per aturar la pluja que va caure durant tota la nit van caminar de Figueres a Perpinyà. Als camps, la família no va coincidir mai. Van tenir notícies uns dels altres mitjançant la Creu Roja, que els va facilitar que es poguessin escriure. Van estar a Argelers, a Le Mans, a Bram. L'any 1941, l'Enriqueta i els fills van anar a Barcelona.

Miquel Pujol va sortir de Bram el novembre del 1939 per anar a treballar per lliure, de llenyataire primer i en una granja després, al departament de Loir i Cher. Va treballar a diferents llocs de França i va acabar fent de comptable de Ramir Bruguera a Perpinyà fins al final dels seus dies. Pujol només va tornar a Catalunya pel casament del seu fill petit, en Lluís, l'any 1962. L'any 1949 havia vist en Jordi en una visita que aquest va fer a Perpinyà amb un permís especial que havia aconseguit: feia 10 anys que pare i fill no es veien.

ELS GERMANS RODRÍGUEZ JOANOLA

La família Rodríguez Joanola va tenir cinc fills: en Joan (1907-1977), la Teresa, en Josep (1912-1989), l'Emili (-1983) i la Paulina. Establerts a Palafrugell, regentaven l'estanc-llibreria de la plaça

Fig. 6. Joan Rodríguez Joanola. Procedència: AMP, col·lecció Rodríguez Joanola.

Josep i Emili – van ser dirigits a Argelers. Com que tenien coneixements de francès van poder estar-s’hi empleats en el comissariat del camp, cosa que va beneficiar les seves condicions de vida el temps que hi van romandre.

JOSEP SALVADOR PUIGNAU

Josep Salvador va néixer el 1908 a Palafrugell. El 1926, fugint de la dictadura de Primo de Rivera, se’n va anar a París. Va treballar-hi com a tipògraf a l’*Imprimerie Scientifique et Commerciale*, va aprendre-hi el francès i l’esperanto, i al *Syndicat du Livre* es van formar les seves idees polítiques. El servei militar va fer tornar Salvador a Catalunya. El curs 1933-1934 va impartir classes d’esperanto a l’Ateneu Enciclopèdic de Barcelona, i el 1935, associat amb Aniceto Aguilar Sanza, va fundar una impremta al carrer Aribau de Barcelona (Campillo, 2009). El 1934, va casar-se amb Maria Gou Vilaseca i van tenir dos fills: en Jordi i la Nuri. El 1938, va ser mobilitzat per

Nova, conegut pels palafrugellencs com a ca les Paulines. Els nois van ser escolaritzats a l’Acadèmia Palafrugellense. Durant la guerra, en Joan era regidor a l’Ajuntament per Unió Republicana d’Esquerra de Palafrugell i aprenia anglès a l’escola d’idiomes de l’Ajuntament. En Josep va lluitar per l’exèrcit republicà al front de Lleida. I l’Emili com que treballava als tallers Trill, dedicats en aquesta època a la indústria bèl·lica, va quedar dispensat de fer de soldat. Tots tres estaven relacionats amb moviments de l’esquerra i afiliats a la UGT.

En entrar a França el 1939, els tres germans Rodríguez Joanola –Joan,

Fig. 7. Josep Rodríguez Joanola, a Tolosa l'abril del 1942. Procedència: AMP, col·lecció Rodríguez Joanola.

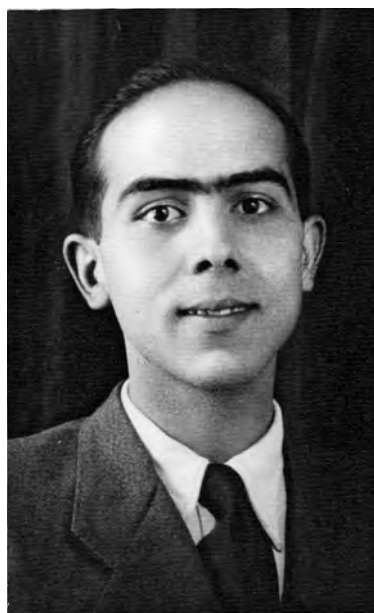

Fig. 8. Emili Rodríguez Joanola, a Tolosa el 18-04-1941. Procedència: AMP, col·lecció Rodríguez Joanola.

l'exèrcit republicà i va lluitar a la batalla de l'Ebre. El 3 de febrer del 1939, va arribar a Figueres i el 5 va passar la frontera pel Pertús. La dona i els fills es van quedar a Catalunya: mai més no van tornar a viure junts.

Salvador va estar als camps d'Argelers i Barcarès, on, gràcies al seu coneixement de francès, feia d'intèrpret. Després va estar als camps de Clairfont a *Portèth*, al de Noé, al de *Bèlpuèg* i al de Le Borg de Sant Bernat. A Tolosa va formar una nova família amb Georgette Kübler i va fundar la *Librairie des Éditions Espagnoles L.E.E.*, una impremta-llibreria que tenia per objectiu la difusió d'obres espanyoles i l'edició d'obres de refugiats espanyols (Cortadellas, 2010). També va col·laborar en diferents activitats culturals com la col·laboració en l'organització dels Jocs Florals de la Llengua Catalana.

CONCLUSIONS

L'epistolari del fons Bruguera ofereix la possibilitat de múltiples estudis que enriquiran una mica més les perspectives amb què s'ha abordat l'exili i a dirigir el focus d'atenció sobre unes persones que

no sempre poden parlar-nos directament. Des del punt de vista de la història de la llengua, una anàlisi interessant a partir d'aquest plec de cartes de palafrugellencs –com a mostra de documents d'escriptura popular– és la distribució de l'ús de les diferents llengües i les circumstàncies o factors que poden motivar l'elecció d'una llengua o d'una altra. En aquest article s'han volgut mostrar alguns dels principals elements que poden condicionar l'ús o la tria d'una llengua.

D'una banda, s'ha de tenir en compte el destinatari (en aquest cas, Ramir Bruguera): la seva trajectòria, la seva posició i l'entorn en què es trobava en el moment de la comunicació eren aspectes rellevants per a qui volia adreçar-li un text. D'altra banda, la biografia sociolingüística dels emissors o corresponsals pot ajudar a interpretar l'ús que es feia del català, del castellà o del francès. Per exemple, si el grau d'alfabetització del corresposal era elevat es podia defensar en qualsevol de les tres llengües; en canvi, s'ha trobat algun cas en què, tot i l'ús exclusiu de la llengua catalana en l'oralitat, el corresposal expressava en una de les cartes la desconeixença escrita d'aquesta llengua i, per tant, la impossibilitat d'utilitzar-la en el seu text, motiu pel qual feia servir el castellà. També és important tenir en compte la datació dels textos. Segons les dades que s'han exposat, semblaria que l'època en què era més acusat el control o censura de la llengua de la correspondència no va pas ser, contra el que s'esperaria, durant la primera etapa de l'exili, sinó que l'ús de llengües diferents a la catalana presenta un percentatge més elevat entre els anys 1941 i 1942. Finalment, un altre dels factors que cal considerar és el lloc des d'on s'escriu. Una part de les cartes de l'epistolari surt dels camps de concentració; una altra part, dels camps de treball o domicilis particulars a diferents punts de França, i la resta, de Catalunya. A cadascun dels camps devia regir una normativa de control diferent, més o menys permissiva pel que fa a la llengua de la correspondència, però quan les cartes havien de travessar la frontera no hi havia opció: la llengua venia imposada sota un control estricte. Quan els refugiats palafrugellencs es trobaven França endins, és possible que a mesura que s'allunyaven geogràficament del seu lloc d'origen el català anés quedant també allunyat i decidissin utilitzar o bé el francès, la llengua que els acollia i els oferia la inserció en l'entorn, o bé el castellà, la llengua de projecció més àmplia que coneixien.

Amb tot, segons les dades presentades en aquest treball, és remarcable el nombre de persones que utilitzaven el català com a forma de comunicació escrita dins del sector popular, un sector poc habituat a l'escriptura, a diferència d'altres àmbits en què el contacte amb la cultura i la literatura propiciava també el contacte amb l'escriptura de la llengua catalana. Aquests documents d'escriptura

popular en català ofereixen un altre estudi que no es pot fer quan la varietat lingüística del text és la llengua estàndard, la varietat pròpia de l'escriptura culta, literària o formal. En els textos d'origen popular i d'àmbit privat, en caracteritzar-se per la manca de domini de la llengua estàndard, podem recollir-hi trets que mostren la variació lingüística dialectològica i social (Bibiloni, 1997), també anomenada variació diastràtica. La variació diastràtica fa referència als parlants o usuaris de la llengua i és un aspecte que sol quedar ocult quan l'escriptura es realitza en llengua estàndard. Com que la variació social depèn de l'edat, el sexe, l'hàbitat, la professió i el nivell d'instrucció és important tenir en compte no només el text, sinó també la biografia sociolingüística del seu autor. En posar en relació les trajectòries dels escriptors amb els escrits que van produir podem determinar un model de llengua i les influències que aquest presenta. Depenent del nivell d'alfabetització de cada corresponsal les influències seran de la llengua oral, d'estereotips de l'escriptura apresos sovint de manera autodidacta o, fins i tot, l'influx pot venir de la llengua culta i literària. La variació social o diastràtica és una via d'estudi que s'obre amb les escriptures populars i que la història de la llengua ha d'incorporar per completar els treballs que ja s'estan portant a terme amb la variació diacrònica (o temporal) i diatòpica (o geogràfica).

En definitiva, a través de l'epistolari de Ramir Bruguera podem escoltar els *anònims* de la història en primera persona, sense intermediaris, podem veure a *temps real* les misèries, les preocupacions i els sentiments dels refugiats palafrugellencs que van poder escriure. En fer-ho, van deixar traces més o menys fondes de la seva oralitat, de la seva llengua quotidiana que havien après al país que van haver d'abandonar.⁹ L'aportació que poden fer les escriptures populars en el camp del coneixement és immens; explorar-les és una feina ben engrescadora i necessària.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

AMP (Arxiu Municipal de Palafrugell)

BIBILONI, Gabriel (1997). *Llengua estàndard i variació lingüística*. València: Eliseu Climent, 1997.

BUSQUETS i BIARNÉS, Joan i MOLERO i PARALS, Josep (1993). *L'ensenyament a Palafrugell*. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell; Diputació de Girona, 1993. 151 p. (Col·lecció Quaderns de Palafrugell, 1).

9. Aquests i altres aspectes han estat analitzats en el treball d'investigació de màster (Carbonell, 2011) *Esriptures populars de l'exili: el cas de Ramir Bruguera i els seus corresponsals (1939-1952)*, dirigit per Narcís Iglésias i consultable a l'Arxiu Municipal Palafrugell i a la Universitat de Girona.

- CAMPILLO, Javier. "Josep Salvador, librero del exilio en Toulouse". Dins: *IV Congreso Internacional El Exilio Republicano de 1939 y la segunda generación*, [en premsa].
- CARBONELL, Natàlia (2012). *Escriptures populars de l'exili: el cas de Ramir Bruguera i els seus corresponsals (1939-1952)*. Treball d'investigació dirigit per Narcís Iglésias (inèdit).
- CASTILLO GÓMEZ, Antonio (2002). "De la suscripción a la necesidad de escribir". Dins: *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*. Gijón: Ediciones Trea, 2002.
- CASTILLO GÓMEZ, Antonio (2003). "De las manos al archivo. A propósito de las escrituras de la gente común", *Percurs es. Revista do Centro*, 257-289.
- CASTILLO, Antonio i MONTERO, Feliciano (coord.) (2003). *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*. Madrid: Siete Mares, 2003.
- CORTADELLAS, Xavier (2005). "Josep Barceló i Matas, el mestre que va ser poeta". *Revista de Girona*, 229 (2005), p. 76-81.
- CORTADELLAS, Xavier (2010). "Defensant la República amb llibres". *Revista de Girona*, 262 (2010), p. 30-34.
- ESPINET, Francesc (1994). *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la història*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1994. 117 p.
- ESPINET, Francesc (1997). *Notícia, imatge, simulacre: la recepció de la societat de comunicació de masses a Catalunya, de 1888 a 1939*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, 1997. 348 p.
- FERRANDO, Antoni i NICOLÁS, Miquel (2011). *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC, 2011 [nova edició revisada i ampliada]. 552 p.
- GAITX, Jordi (2007). *L'exili del Baix Empordà al 1939*. Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà, 2007. 626 p. (Col·lecció Fontanetum, 10).
- GIBELLI, Antonio (2002). "Emigrantes y soldados. La escritura como práctica de masas en los siglos XIX y XX". Dins: *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*. Gijón: Ediciones Trea, 2002, p. 189-223.
- IGLÉSIA, Narcís (2010). "Llengua i immigració en la Catalunya contemporània". *Els Marges*, 92, p. 18-53.
- IGLÉSIA, Narcís (2011). "La llengua com a lloc de supervivència frontera enllà. Reflexions lingüístiques dels refugiats de 1939". Dins: *Afers: Observar les fronteres*. Catarroja, p. 287-300.
- IGLÉSIA, Narcís (2011). "La llengua davant les experiències individuals de l'exili (1939-1945): fugida, desarrelament i guerra". Dins: *Afers 70: art, mercat i societat - mil anys de relacions i interferències*. Catarroja, p. 771-790.
- MANCEBO, María F. (2008). *La España de los exilios*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- MARFANY, Joan-Lluís (2008). *Llengua, nació i diglòssia*. Barcelona: L'Avenç, 2008. 301 p.
- MARUNY, Lluís (2011). "La biblioteca del Centre Fraternal de Palafrugell (1887-1939)". *Estudis del Baix Empordà*, 30 (2011), p.181-212.
- SALVADOR, Marguerite (2007). *Figure d'exil* (inèdit).
- SALVATELLA, Josep i COLOMÉ, Montserrat (2000). *Crònica d'un segle: Palafrugell 1900-1999*. Palafrugell: Baix Empordà, 2000. 263 p.
- SIERRA, Verónica (2003). "'Al otro lado de las rejas'. Correspondencia a los presos del centro penitenciario de el Dueso (Santander, 1936)". Dins: *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*. Madrid: Siete Mares, 2003, p. 83-84.
- SIERRA, Verónica (2009). *Esos papeles tan llenos de vida... Materiales para el estudio y edición de documentos personales*. Girona: CCG Edicions, 2009.
- VILA, Pep (1997). "Dues cartes del periodista Eugeni Xammar (1943)". *Revista de Girona*, 184 (1997), p. 52-53.
- Pàgines web
<http://palatiofrugelli.blogspot.com> [consulta 26-04-2012].
http://pandora.palafrugell.cat/cgi-bin/Pandora?collection=premsa;xslt=form-simple;result_xslt=list;lang=#top [consulta 26-07-2012].